

Мателешко Ю. П.

кандидат історичних наук, доцент кафедри
країнознавства, ДВНЗ “Ужгородський національний
університет” (Україна, Ужгород), mateleshko@yandex.ua

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК РЕЛІГІЯ (КРИЗЬ ПРИЗМУ СЕМИВИМІРНОЇ МОДЕЛІ СЕКУЛЯРНИХ ІДЕОЛОГІЙ Н. СМАРТА)

Розглянуто характеристику семи аспектів секулярних ідеологій англо-американського вченого Нініана Смарта (1927–2001): доктринального (філософського), нарративного (міфічного), етико-правового, ритуального, емоційного, інституційного (організаційного) та матеріального. Семивимірна модель, незважаючи на відносно поверхневість та відсутність сутнісних характеристик, дозволяє більш комплексно підійти до дослідження таких явищ, як націоналізм та національна ідентичність. Такий підхід в першу чергу варто застосовувати при вивченні питання типології націоналізмів та генези останніх, а також у дослідженнях, присвячених феномену національних релігій. У статті також здійснено спробу подолати обмеженість концепції Н. Смарта через виділення ряду істотних відмінностей між релігійним та національним.

Ключові слова: релігія, націоналізм, Н. Смарт, ідеологія, міф, доктрина, ідентичність.

Серед підходів до розуміння націоналізму на особливу увагу заслуговує концепція англо-американського вченого Нініана Смарта (1927–2001). Останній відійшов як від методології есенціалізму, спрямованої на встановлення сутності релігій, так і від функціоналізму, що пояснював релігійні віровчення через їх функції. Натомість він запропонував особливий варіант феноменологічного підходу, спрямований на розкриття тих форм релігії, які проявляються емпірично, насамперед, в практиці життєдіяльності людини і суспільства. Більше того, підхід, побудований на семи вимірах, Н. Смарт спробував застосувати не лише щодо розуміння релігій, а й до вивчення секулярних ідеологій, які проявляють характерну схожість з релігіями. До останніх вчений відніс і націоналізм, що, як і інші подібні релігійні феномени, має сім аспектів або вимірів.

Застосування підходу Н. Смарта дозволяє більш ширше розкрити зміст націоналізму як ідеології та практики, з'ясувати його витоки та розкрити феномен т.зв. національних релігій. Крім того, актуальність даної проблематики також обумовлена тим, що згаданої теми майже не торкались у вітчизняній науці. Англо-американські та російські автори (Б. Ренні [17], К. Колкунова [11], А. Забіяко [8] та ін.), які присвятили концепції Н. Смарта низку статей, не приділяли окрему увагу взаємозв'язку націоналізму та релігії).

Спираючись на праці Н. Смарта, а також здобутки зарубіжних та вітчизняних націоналістів і релігієзнавців, спробуємо застосувати сім вимірів секулярних віровчень щодо розуміння націоналістичної ідеології, з'ясувавши сильні та слабкі сторони такого підходу.

Доктринальний (філософський) вимір проявляється в упорядкованому викладі закладених в релігійних оповідях ідей і строгості формулювань найважливіших думок [20, с. 21]. Цей аспект тісно переплітається з догматикою, яка є важливим елементом не лише конфесійної, але і національної, ідентичності. Причому, як національна, так і релігійна догматика здебільшого носять ірраціональний, ненауковий характер. Доктринально націоналізм може розвивати ідеологію національної самодостатності, акцентувати ідею цивільних прав, пропагувати повернення до релігії предків, або ж виступати в якості захисника ідеалів християнства, буддизму чи ісламу [21, с. 346].

Наративний (міфічний) вимір. Міфи має будь-яка ідеологічна система, оскільки він – неодмінний компонент будь-якого світогляду, навіть раціоналістичного. “Найчастіше досвід спрямовується і виражається не тільки за допомогою ритуалу, але також за допомогою священного нарративу або міфу. ... Це – розповідна сторона релігії” [20, с. 15]. На думку Н. Смарта, наративний вимір націоналізму представлено насамперед у офіційному викладі історії, наприклад, в шкільному курсі [18, с. 6]. Він апелює до образів великих представників нації і має явно виражену мету: “Історія – це наратив, який сприяє формуванню у свідомості молоді та широких верств громадян почуття ідентичності, причетності, групової солідарності” [21, с. 24].

Національний міф є обов'язковим елементом національної свідомості, важливою умовою існування нації [10, с. 150]. Найважливішою функцією міфу є об'єднання, інтеграція етносу чи нації. Він спрямований на легітимацію політичних амбіцій етносу, створення для нього психологічного комфорту й престижності [10, с. 151]. Найпоширеніший варіант націоналістичного метафізичного міфу – ідея про обраність певної нації, її особливу місію або ж особливу природу, походження [10, с. 149].

Слід відмітити, що деякі елементи релігійних міфів, зокрема християнських, були використані націоналістами для створення специфічно національних міфів. О. Забужко вважає, що в Новий час було запозичено універсалістський християнський міф про смерть і воскресіння “сина чоловічого” [9, с. 24]. Заслуга “українізації” християнського міфа належить Тарасу Шевченку, який духовно виокремив українство з православ'я, стверджуючи сакральність українського світу “в обхід” офіційній російській церкві [9, с. 31]. Слід додати, що автор невдовзі стає сам героєм свого міфа, який пізніше сконструювали “батьки” української нації.

Ідея мучеництва є складовою як християнського (Страждання Христа з людські гріхи, християнські мученики), так і національного (жертви національних героїв задля блага народу) міфів. Зокрема, в Миколи Костомарова Україна асоціювалась з Ісусом Христом. Як і він, вона страждала, але все ж має воскреснути, під чим розуміється її духовно-моральне відродження та піднесення [12, с. 206].

Необхідним елементом міфотворчості є світле майбутнє. В релігії це – життя після смерті, в націоналізмі – майбутнє, коли нація та її члени досягають небаченого розквіту. Як зазначає Ортега-і-Гассет, “кров, мова, спільна пам'ять статичні, фатальні, інертні та відсталі. Це кайдани. Якщо б нація полягала тільки в них, вона була б позаду і не вимагала б від нас нічого. Для нації потрібне спільне майбутнє” [13, с. 166]. Звичайно, релігійне та національне майбутнє ніколи не досягаються за життя індивіда, та вони завжди присутні в свідомості людей, даючи їм надію на краще життя.

Етико-правовий вимір. Сукупність норм поведінки і законів є однією з головних ознак як релігій, так і націоналізмів. Етичний вимір націоналізму задано громадянськими та сімейними цінностями, принципами лояльності та відповідальності за долю народу [21, с. 346]. Як для віруючого основними регулюючими

нормами є Божі Заповіді, так для члена політичної нації відповідну роль відіграють єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів [15, с. 23].

Ритуальний вимір. Культурні дії, молитви, проповіді і т.д. [20, с. 14] у практиці націоналізму замінюються особливими церемоніями, які виражають ідею національної державності (салютування прапора, виконання гімну, військові паради, святкування пам'ятних дат і знаменних історичних подій, т.д.). Типовою практикою є секулярне паломництво до державних меморіалів. Як підмітив Н. Смарт, ритуальна мова, яка супроводжує національно-державну ідеологію, часто збігається з релігійною лексикою (“жертва”, “вітвар” тощо) [21, с. 24]. До цього можна додати типові привітання релігійного та національного змісту: “Слава Ісусу Христу! – Слава на віки Богу!”, “Слава Україні! – Героям Слава!”.

Емоційний вимір. Сукупність почуттів, станів, переживань, емоцій (емоційно-вольова складова) притаманна як релігійній, так і національній ідентичностям. “Очевидно, що емоції і досвід чоловіків і жінок є та й та, якою живляться інші виміри релігії: ритуал без почуття холодний, доктрина без побожного трепету або співчуття сухі, а міфи, що залишають слухачів байдужими, безсилі” [20, с. 14]. Емоційна складова націоналізму побудована на почуттях патріотизму, національної гордості, відданості національним цілям [21, с. 24]. Певну аналогію між релігійними і національними почуттями людини підмітив ще О. Бочковський: обидва належать до найінтимніших і водночас до найфанатичніших проявів людської душі [5, с. 79]. Почуття націоналіста, який слухає національний гімн, подібні переживанням віруючого, який слухає літургійні пісні.

Інституційний (організаційний) вимір – це зовнішнє втілення ментальних аспектів релігії в системі взаємозв'язків і соціальної поведінки людей. Встановлення релігійно вмотивованих взаємин між людьми призводить до утворення груп різного типу (напр., церкви, сангхи, умми тощо) [20, с. 21]. Цей вимір націоналізму представлено в державних установах (напр., армії, яка виконує не тільки військову, але і церемоніальну роль), в персонах керівників (напр., монархів), у державній релігії або секулярній ідеології. В XVIII ст. в Європі “жрецтвом націоналізму були вчителі, його святими були герої і поети минулого; його організацією було сама держава”. Як зазначає Н. Смарт, у цю епоху “націоналізм був могутньою релігійною силою, до якої традиційні релігії так чи інакше пристосовувалися” [21, с. 346].

Матеріальний вимір. На думку Н. Смарта, “соціальний або інституційний вимір релігії майже неминуче втілюється різними шляхами в матеріальну форму – будівлі, мистецтво та інші творіння людських рук” [20, с. 21]. Матеріальним втіленням націоналізму є меморіальні комплекси, національні символи, мистецтво, священна земля тощо. Матеріальний вимір нерозривно пов'язаний з культовою сферою. За О. Шубою, етнонаціональна специфіка релігії найбільшою мірою проявляється у культовій сфері. Тому реальні відмінності між віруючими різних конфесій полягають не стільки в уявленнях про надприродне, скільки в особливостях їх культових дій.

Обрядово-культові відмінності зумовлені характером впливу на них національних культур, звичаїв, традицій народів, що їх сповідують [16, с. 27].

Звичайно, що семиаспектна модель квазірелігій Н. Смарта не позбавлена недоліків. Як відмічає А. Зіб'яко, констатуючи наявність поруч з традиційними релігіями різних подібних релігійних формацій, автор фактично залишив осторонь проблеми їх генезису, сутності та типології [8]. Можна погодитися, що виділення типів націоналізму (громадянського, етнічного та ін.) та видів віровчень (світові, національні релігії) надало б підходу більшої науковості. Таким чином, відмова Н. Смарта від виділення сутнісних ознак релігії залишають дослідження на рівні зовнішніх, часто поверхневих, а часом і довільних характеристик.

Можна виділити принаймні три сутнісні відмінності між релігією та націоналізмом. Перша пов'язана з принципово різною системою цінностей. Якщо для релігії Бог – найвища цінність, якій треба вірити та поклонятися, то для націоналізму такою цінністю виступає нація – єдина обов'язкова інстанція, що надає йому сенсу і виправдовує його. Це не раз призводило до перетворення націоналізму в “замінник релігії”. Нація священна. Служіння, навіть смерть задля неї звеличено як жертву і страдництво [1, с. 580]. Дюркгайм доводив, що в релігійному культурі суспільство поклоняється власному закамуюваному образу. В епоху ж націоналізму суспільства поклоняються собі відверто і безоглядно, відкидаючи будь-який камуфляж [6, с. 92].

Відмінність релігійної та національної ідентичностей також проявляється у різному трактуванні любові. Скажімо, християнська любов носить всеохоплюючий характер. Християнин має відчувати любов до своїх ближніх, ворогів і взагалі до всіх людей [14, с. 80], причому в першу чергу він повинен любити Бога [4, с. 62]. Національна ж любов досить локальна, так як проявляється в почуттях до своєї нації, що часто супроводжується ворожим ставленням до іншої. Це особливо характерно для бездержавних націй, які перебували під владою інших, панівних, народів. Вершиною цієї ненависті ставали кровопролитні війни, які ще більше загострювали націоналістичні (навіть шовіністичні) почуття.

Націоналізму також протиставляється християнський космополітизм, зафіксований у відомій біблійній формулі – “немає ні єлліна, ні іудея” [16, с. 29]. Тобто, перед Богом всі народи рівні, для нього немає обраних, натомість нація для націоналізму є єдино обраною, задля блага якої і потрібно служити.

Таким чином, семиаспектна модель секулярних ідеологій Н. Смарта, незважаючи на недоліки, дозволяє більш комплексно підійти до дослідження таких явищ, як націоналізм та національна ідентичність. Такий підхід в першу чергу варто застосовувати при вивченні питання типології націоналізмів, а також генези останніх. Адже, виникнувши як альтернатива релігійній свідомості, національна ідентичність трансформувала багато її рис, зокрема, ритуали, емоції, міфи, етичні норми та ін. Правда, останні набули в ній зовсім іншого змісту. При цьому, треба пам'ятати про кардинальну, сутнісну, відмінність між націоналізмом та релігією. Головна різниця між ними полягає у “центрі”, який

об'єднує названі аспекти Н. Смарта. В релігії ним є Бог (трансцендентний абсолют), а в націоналізмі – нація (земна субстанція). Слід зазначити, що в симбіозі нації і релігії, який проявляється перш за все в існуванні конфесій та релігійних націоналізмів, один з названих “центрів” підпорядковується іншому.

Список використаних джерел

1. Альтер П. Нація: проблема визначення / П.Альтер // *Націоналізм: Антологія*. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 580–593.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; пер. з англ. В.Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
3. Арутюнян Л.В. Релігійна ідентичність – чинник збереження нації / Арутюнян Л.В. // *Мультиверсум. Філософський альманах*. – К., 2010. – Вип.5(93). – С. 184–196.
4. Біблія. Новий Заповіт. – К.: Видання Українського біблійного товариства, 1992. – 296 с.
5. Бочковський О.І. Вступ до націології / О.І.Бочковський. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм; *Націоналізм* / Е.Гелнер; пер. з англ. Г.Касьянова. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
7. Грінфелд Л. Типи націоналізму / Л.Грінфелд // *Націоналізм: Антологія*. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 688–704.
8. Забьяко А. Основные теории интерпретации квазирелигиозных движений [Электронный ресурс] / А.Забьяко. – Режим доступа: http://iph.ras.ru/site/sci_spir/otikd.html
9. Забужко О.С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2001. – 160 с.
10. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
11. Колкунова К.А. Ниниан Смарт и современное религиозоведение / Колкунова К.А. // *Религиоведческие исследования*. – 2010. – № 3–4. – С. 137–142.
12. Москалец В.П. Психология религии / В.П.Москалец. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
13. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет; пер. с исп. А.Гелескул. – М.: ООО “Издательство АСТ”; ЗАО НПП “Ермак”, 2003. – 269 с.
14. Рассел Б. Сущность религии / Б.Рассел // *Психология религиозности и мистцизма: хрестоматія*. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – С. 75–92.
15. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П.Трачука. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
16. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О.В.Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
17. Rennie B.S. The View of the Invisible World: Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience [Електронний ресурс] / Bryan S. Rennie. – Режим доступа: <http://www.westminster.edu/staff/brennie/RennieCSSR28.3.pdf>
18. Smart N. Religion, Myth and Nationalism / Ninian Smart // *Scottish Journal of Religious Studies*. – 1980 (Spring). – Vol. 1, No.1. – P. 5–15.
19. Smart N. Christianity and Nationalism / Ninian Smart // *Scottish Journal of Religious Studies*. – 1984 (Spring). – Vol. 5, No.1. – P. 37–50.
20. Smart N. The Religious Experience / Ninian Smart. – New Jersey: Pearson; 5th edition, 1996. – 453 p.
21. Smart N. The World's Religions / Ninian Smart. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 608 p.

References

1. Al'ter P. Nacija: problema vyznachennja / P.Al'ter // *Nacionalizm: Antologija*. – K.: Smoloskyp, 2000. – S. 580–593.
2. Anderson B. Ujavleni spil'noty. Mirkuvannja shhodo pohodzhennja j poshyrennja nacionalizmu / Benedykt Anderson; per. z angl. V.Morozova. – K.: Krytyka, 2001. – 272 s.
3. Arutjunjan L.V. Religijna identychnist' – chynnyk zberzhennja nacii' / Arutjunjan L.V. // *Mul'tyversum. Filosofs'kyj al'manah*. – K., 2010. – Vyp.5 (93). – S. 184–196.
4. Biblija. Novyj Zapovit. – K.: Vydannja Ukraїns'kogo biblijnogo tovarystva, 1992. – 296 s.
5. Bochkov's'kyj O.I. Vstup do naciologii' / O.I. Bochkov's'kyj. – K.: Geneza, 1998. – 144 s.
6. G'elner E. Nacii' ta nacionalizm; *Nacionalizm* / E.G'elner; per.

- z angl. G.Kas'janova. – K.: Takson, 2003. – 300 s.
7. G'rinfeld L. Tyпу nacionalizmu / L.G'rinfeld // *Nacionalizm: Antologija*. – K.: Smoloskyp, 2000. – S. 688–704.
8. Zabijako A. Osnovnye teorii interpretacii kvazireligioznyh dvizhenij [Elektronnyj resurs] / A.Zabijako. – Rezhym dostupu: http://iph.ras.ru/site/sci_spir/otikd.html
9. Zabuzhko O.S. Shevchenkiv mif Ukraїny. Sproba filosof's'kogo analizu / Oksana Zabuzhko. – K.: Fakt, 2001. – 160 s.
10. Kas'janov G.V. Teorii' nacii' ta nacionalizmu / Georgij Kas'janov. – K.: Lybid', 1999. – 352 s.
11. Kolkunova K.A. Ninian Smart i sovremennoe religiovedenie / Kolkunova K.A. // *Religiovedcheskie issledovanija*. – 2010. – № 3–4. – S. 137–142.
12. Moskalec' V.P. Psihologija religii' / V.P.Moskalec'. – K.: Akademydav, 2004. – 240 s.
13. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass / Hose Ortega-i-Gasset; per. s isp. A.Geleskul. – M.: OOO “Izdatel'stvo AST”; ZAO NPP “Ermak”, 2003. – 269 s.
14. Rassel B. Sushhnost' religii' / B.Rassel // *Psihologija religioznosti i misticizma: hrestomatija*. – Mn.: Harvest; M.: AST, 2001. – S. 75–92.
15. Smit E.D. Nacional'na identychnist' / Antoni D. Smit; per. z angl. P.Trachuka. – K.: Osnovy, 1994. – 223 s.
16. Shuba O.V. Religija v etnonacional'nomu rozvytku Ukraїny (politologichnyj analiz) / O.V. Shuba. – K.: Kryncycja, 1999. – 324 s.
17. Rennie B.S. The View of the Invisible World: Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience [Elektronnyj resurs] / Bryan S. Rennie. – Rezhym dostupu: <http://www.westminster.edu/staff/brennie/RennieCSSR28.3.pdf>
18. Smart N. Religion, Myth and Nationalism / Ninian Smart // *Scottish Journal of Religious Studies*. – 1980 (Spring). – Vol. 1, No.1. – P. 5–15.
19. Smart N. Christianity and Nationalism / Ninian Smart // *Scottish Journal of Religious Studies*. – 1984 (Spring). – Vol. 5, No.1. – P. 37–50.
20. Smart N. The Religious Experience / Ninian Smart. – New Jersey: Pearson; 5th edition, 1996. – 453 p.
21. Smart N. The World's Religions / Ninian Smart. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 608 p.

Mateleshko Y. P., PhD in History, Associate Professor at the Department of Country Studies, The state higher educational institution “Uzhhorod National University” (Ukraine, Uzhhorod), mateleshko@yandex.ua

Nationalism as religion (in the context of the seven aspects of Smart's model of secular ideologies)

The article is devoted to the characterization of the seven aspects of secular ideologies of English-American scientist Ninian Smart (1927–2001): doctrinal (philosophical), narrative (mythological), ethical and legal, ritual, emotional, institutional (organizational) and material. The model of the seven aspects, despite the relative superficiality and lack of essential characteristics, allows for more comprehensive approach to the study of such phenomena as nationalism and national identity. This approach is primarily used when it is necessary to examine the typology of nationalisms and the genesis of the past, as well as studies on the phenomenon of national religion. It also made an attempt to overcome the limitations of Ninian Smart's concept through the provision of a number of significant differences between religious and national.

Keywords: religion, nationalism, NinianSmart, ideology, myth, doctrine, identity.

Мателешко Ю. П., кандидат исторических наук, доцент кафедры страноведения, ГВУЗ “Ужгородский национальный университет” (Украина, Ужгород), mateleshko@yandex.ua

Националізм як релігія (сквозь призму семиаспектної моделі секулярних ідеологій Н.Смарта)

Рассмотрена характеристика семи аспектов секулярных идеологий англо-американского ученого Ниниана Смарта (1927–2001): доктринального (философского), нарративного (мифического), этического-правового, ритуального, эмоционального, институционального (организационного) и материального. Семиаспектная модель, несмотря на относительную поверхностность и отсутствие существенных характеристик, позволяет более комплексно подойти к исследованию таких явлений, как национализм и национальная идентичность. Такой подход в первую очередь следует применять при изучении вопроса типологии национализмов и генезиса последних, а также в исследованиях, посвященных феномену национальных религий. В статье также предпринята попытка преодолеть ограниченность концепции Н. Смарта через выделение ряда существенных различий между религиозным и национальным.

Ключевые слова: религия, национализм, Н. Смарт, идеология, миф, доктрина, идентичность.

* * *